

Boekbesprekingen

Gattig, A.
Intertemporal decision making.
Studies on the working of myopia

Dissertatie Universiteit Groningen.
Handelsuitgave: ICS, 2002, 238 pp.
ISBN 90-5170-603-0

Intertemporeel keuzegedrag is een dankbaar studieobject in de sociale wetenschappen. In het algemeen geldt dat toekomstige uitkomsten van keuzegedrag worden gediscoteerd naar een huidige waarde. Zo wordt het verkrijgen van een geldbedrag van €1100 over een jaar op het huidige moment meestal lager gewaardeerd, bijvoorbeeld op €1000. Dit impliceert een discontovoet van 10% per jaar. Standaard-economische assumpties houden onder andere in dat de discontovoet onafhankelijk is van de grootte van het bedrag, de tijdsduur, en het teken van de uitkomst (positief of negatief). Voorts wordt de discontovoet in elke toekomstige periode even groot verondersteld. Bovendien zouden verschillende meetmethoden voor de discontovoet hetzelfde resultaat moeten opleveren. In de afgelopen decennia zijn systematische schendingen van deze assumpties ontdekt. Gattig beschrijft deze anomalieën in hoofdstuk 6 van zijn boek.

Gattig beschouwt de economische anomalieën als gedrag op zichzelf en bestudeert een aantal omstandigheden die van invloed zijn

op het vóórkomen en de grootte van deze gedragseffecten. In hoofdstuk 1 stelt hij dat naast economische schaarste van goederen ook de sociologische beschouwing en definitie van de keuzesituatie van invloed is op het keuzegedrag van individuen. Vervolgens onderzoekt hij empirisch de effecten van een aantal situaties op het keuzegedrag. Met uitzondering van één experiment zijn echter alle keuzen hypothetisch. Hoofdstuk 2 betreft de saillantie van situationele aspecten op het intertemporeel keuzegedrag. Saillantie wordt in zijn eerste experiment gemeten door de vraag of proefpersonen een geldbedrag of de onmiddellijkheid van de ontvangst ervan het belangrijkste vinden. Als ze het geld belangrijker vinden, blijken ze een hoger bedrag in de toekomst relatief vaak te prefereren boven een lager bedrag dat direct kan worden verkregen. Ook contexteffecten, zoals de aanwezigheid van een derde alternatief, spelen een rol in de voorkeuren.

In hoofdstuk 3 onderzoekt Gattig het intertemporele keuzegedrag voor hedonistische producten (die een ervaring van plezier en fantasie geven) en functionele producten (die meer direct bijdragen tot een bepaald doel). Hedonistische producten (cd, tostiapparaat, of espressomachine) verkiest men in het algemeen eerder te verkrijgen dan functionele producten (computerdiskette, bestek-cassette, of koffieapparaat). Een eigenaardige uitzondering hierop is dat deze verschillen in

voorkeuren verdwijnen als de proefpersonen een geldbedrag krijgen bij uitstel van ontvangst van het product. Gattig concludeert dat een financiële compensatie de functionele waarde van een hedonistisch product verhoogt.

Hoofdstuk 4 betreft de invloed van levendigheid van productbeschrijvingen op de intertemporele voorkeuren. In het algemeen verhoogt levendigheid de voorkeur voor onmiddellijke ontvangst van een product, en wel meer voor een hedonistisch dan voor een functioneel product. Wanneer de voorkeur wordt bepaald door een financiële compensatie, heeft levendigheid echter een sterker effect op functionele dan hedonistische producten. Overigens wordt de mogelijkheid dat hedonistische producten op zichzelf levendiger worden gevonden buiten beschouwing gelaten.

Hoofdstuk 5 betreft de oorzaken en gevolgen van intertemporele voorkeuren. Deze voorkeuren worden zowel gemeten met behulp van keuzen tussen geldbedragen op verschillende tijdstippen als met behulp van de mate waarin een 12-tal uitspraken over intertemporeel gedrag bij de proefpersoon past. In het algemeen hangt het laatste soort meting sterker dan het eerste soort samen met oorzaken (zoals opvoeding en persoonlijke waarden) en gevolgen (zoals gezondheid, voeding, gebruik van genotsmiddelen, deviant gedrag, en levensstijl) van intertemporeel keuzegedrag in het dagelijks leven.

De hoofdstukken 7 en 8 zijn theoretisch het interessantst, omdat de effecten van 'tijdsafstand' worden vergeleken met die van drie andere soorten van afstand, namelijk waarschijnlijkheidsafstand, sociale afstand en fysieke afstand tussen alternatieven. De *waarschijnlijkheidsafstand* betreft het verschil

in kans op een bepaalde uitkomst, bijvoorbeeld kansen van 10% of 20% op een geldbedrag. De *sociale afstand* betreft het verschil tussen kenmerken van twee personen. Proefpersonen gaven hun beoordeling over financiële uitkomsten voor verschillende personen, bijvoorbeeld voor Willem (24 jaar, Nederlandse student, politiek midden, en lezen als hobby) en Leo (40 jaar, Nederlands administratief medewerker, politiek midden, en bingo spelen als hobby). De *fysieke afstand* betreft de voorkeur voor winkels op verschillende afstand, bijvoorbeeld een kleine kruidenier, 12 straten ver van de eigen woning, of een kleine winkel, 16 straten ver. Elke paarsgewijze vergelijking betrof zowel de uitkomst als de afstand. Voor alle soorten afstanden werd gevonden dat de discontering toeneemt met de afstand.

Gattig besluit met een schets van toekomstig onderzoek waarbij hij vooral aandacht besteedt aan overeenkomsten in discontering voor verschillende soorten afstanden (voorspelt bijvoorbeeld een sterke intertemporele discontering ook een sterke discontering voor onzekere uitkomsten?), combinaties van soorten afstanden, bijvoorbeeld onzekere toekomstige uitkomsten, en verschillen in discontering tussen mannen en vrouwen. Mij lijkt dat ook onderzoek naar saillantie, contexteffecten, en type uitkomsten in verband met de verschillende soorten afstanden, alsmede experimenten waarbij de uitkomsten feitelijk gerealiseerd worden, hieraan kunnen worden toegevoegd.

Gerrit Antonides

Felling, A., J. Peters en P. Scheepers (red.)

Individualisering in Nederland aan het einde van de twintigste eeuw. Empirisch onderzoek naar omstreden hypothesen

Assen: Van Gorcum, 2000, 268 pp.
ISBN 90-232-3666-1

Wanneer mij gevraagd zou worden om voorafgaand aan de bespreking ervan het werk van Felling c.s. over de individualisering in Nederland in enkele kernachtige bewoordingen te karakteriseren, dan zou ik het benoemen als gedegen en belangwekkend. De gedegenheid komt onder meer tot uiting in de uniforme en systematische opbouw van de hoofdstukken en in de gehanteerde methodologie. En het is een belangwekkend werk, omdat het een betrouwbaar en genuanceerd beeld geeft van de sociaal-culturele ontwikkelingen in ons land in de recente periode. Deze ontwikkelingen zijn ondergebracht in drie domeinen, te weten die van (1) religie en wereldbeschouwing; (2) waardeoriëntaties inzake familie en gezin, economische zekerheid, vrijheid en gelijkheid; en (3) opvattingen over politiek.

Hoewel de studie een sterk beschrijvend karakter draagt, is de integratie van theorie en empirie te beschouwen als een sterk punt. De kern wordt gevormd door het begrip 'individualisering', het begrip dat in de sociaal-culturele literatuur – expliciet, maar veelvuldig ook impliciet – in zo veel verschillende betekenissen is ge- en misbruikt, dat het zonder nadere definiëring slechts vaagheid en misverstand oplevert. Deze auteurs echter hebben gedaan wat hun te doen stond, want zij preciseren wat zij in hun studie onder het

begrip verstaan. Individualisering wordt in vijf dimensies uiteengelegd, en krijgt de betekenissen van:

1. de-institutionalisering: de leegloop van traditionele instituties, zoals kerkgenootschappen;
2. de-traditionalisering, of culturele individualisering: de afname van de populariteit van traditionele opvattingen en waardeoriëntaties;
3. privatisering: de afname van de invloed van het behoren tot sociale collectiviteiten (zoals bijvoorbeeld onderscheiden naar opleiding of leeftijd) op opvattingen en waardeoriëntaties;
4. fragmentering: de afname van de onderlinge samenhang tussen opvattingen en waardeoriëntaties, binnen en tussen domeinen;
5. heterogenisering: het steeds verder uiteenlopen van opvattingen en waardeoriëntaties tussen mensen, waardoor uitersten verder uiteen komen te liggen.

(Dit laatste bleek in de studie nergens het geval te zijn, waardoor deze dimensie in de studie verder niet aan de orde komt.)

De auteurs maken gebruik van empirische data die verzameld zijn in het project 'Sociaal-culturele ontwikkelingen in Nederland' (SOCON). Het betreft een longitudinaal onderzoek, dat in 1979 voor het eerst werd gehouden en werd herhaald in 1985, 1990 en 1995. In elk jaar is een aselechte steekproef getrokken uit de Nederlandse bevolking van 18-70 jaar. Het project gaat nog steeds door. Per jaar zijn er ongeveer 2000 respondenten in het onderzoek opgenomen. Elk hoofdstuk wordt ingeleid met een historische beschouwing, waarbij de jaren zestig worden beschouwd als het breukvlak tussen de 'oude' en de 'nieuwe' samenle-

ving. Door het betreffende domein te plaatsen in zijn historische context wordt het maatschappelijke decor geschetst waarin de recente ontwikkelingen reliëf krijgen. Uitgelegd wordt dat de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog in het teken staan van een snelle *economische* modernisering, die gepaard gaat aan de continuering van verhoudingen en opvattingen op *politiek en cultureel* gebied: in de periode van wederopbouw van het land kon men zich geen frivoliteiten veroorloven, zo zou men de tijdgeest in a nutshell kunnen samenvatten. Pas in de context van de toenemende welvaart van de jaren zestig ontstaat de ruimte voor veranderingen op cultureel gebied, met de nadruk op individuele ontplooiing, vrijheid en permissiviteit.

De teruggang in de tijd tot aan het begin van de vorige eeuw levert soms verrassende doorblikjes op. Duidelijk wordt dat de sociale verschuivingen die zich vandaag aftekenen deel uitmaken van een proces van lange adem, met wortels in een ver verleden. Zo realiseert men zich vaak niet dat het proces van ontkerkelijkheid geen exclusief naoorlogs verschijnsel is, maar al inzette aan het begin van de twintigste eeuw, en wel voornamelijk binnen het Nederlands-Hervormde kerkgenootschap. Terwijl aan het begin van de twintigste eeuw nog ruim 50 procent van de Nederlanders tot deze kerkgemeenschap behoorde, was deze aanhang aan het begin van de jaren zestig ongeveer gehalveerd.

Individualisering als *de-institutionalisering* treedt het meest prominent naar voren op het terrein van godsdienst en levensbeschouwing. Kerkklidmaatschap is in het midden van de jaren negentig in Nederland een minderheidsverschijnsel geworden. De frequentie van het kerkbezoek is sterk afgenomen en

rituelen en ceremonies rond geboorte, huwelijk en overlijden dragen steeds minder een kerkelijk stempel. Hoewel in veel mindere mate, zijn ook de instituties op sociaal-politiek gebied leeggelopen, zoals de vermindering van de ledenaantallen van politieke partijen en vakbonden laten zien. Beide zijn echter sinds 1985 naar het aantal leden gemeten stabiel gebleven. Terecht merken de auteurs op dat een en ander er niet in heeft geresulteerd dat Nederlandse burgers zich nergens meer voor willen inzetten. Zij wijzen op de toename en de huidige stabilisering van het vrijwilligerswerk, en op het groeiend aantal leden van 'nieuwe' organisaties, zoals Amnesty International en de milieubeweging.

Processen van *culturele individualisering* of *de-traditionalisering* tekenen zich af in de vorm van een verdere afzwakking van het traditionele christelijke geloof. Opmerkelijk is dat er sprake is van een stabilisatie sinds 1990. Geconcludeerd wordt dat medio jaren negentig ruim een op de vijf Nederlanders kan worden aangemerkt als 'gelovig christen'. Tegelijkertijd heeft zich een proces van horizontalisering van het geloof voltrokken. Dat wil zeggen, dat het geloof in een persoonlijke God of in een hogere macht is vervangen door een 'binnenwereldlijke levensbeschouwing', waarvan de essentie de opvatting is dat mensen zelf zin moeten geven aan hun leven. Deze levenshouding is kenmerkend voor tweederde deel van de Nederlandse bevolking.

Tekenen van culturele individualisering treden eveneens aan de dag in de waardeoriëntaties van Nederlanders. Nederlanders zijn iets minder belang gaan toekennen aan de traditionele verbanden van huwelijk en gezin, maar sinds 1985 is in dit opzicht een

stabilisatie ingetreden. Tezelfdertijd is er sprake van een sterker nadruk op het eigen beroep en de eigen carrière. Mensen staan het zichzelf ook in toenemende mate toe om voluit te genieten van het leven (hedonisme), terwijl het streven naar meer gelijkheid tussen mensen vermindert. De auteurs concluderen dat steeds meer mensen meer waarde hechten aan vrijheid en autonomie voor het individu.

Privatisering is een veel minder opvallende dimensie van het individualiseringsproces zoals dit zich recent in Nederland heeft voltrokken. Dat wil zeggen, dat de samenhang tussen kenmerken zoals leeftijd en opleiding, en de opvattingen die mensen op de onderscheiden domeinen hebben, in de jaren tachtig en negentig nergens beduidend geringer zijn geworden. De genoemde kenmerken blijven in de waarnemingsperiode in ongeveer gelijke mate op de bekende wijze samenhang vertonen met de opvattingen in verschillende domeinen: jongeren en hoger opgeleiden blijven meer geïndividualiseerd dan ouderen en lager opgeleiden.

Fragmentering heeft zich voorgedaan in het domein van godsdienst en levensbeschouwing, in die zin dat godsdienst een minder belangrijke rol is gaan vervullen bij beslissingen omtrent de inrichting van het eigen leven, ook bij degenen die zich kerklid noemen. Wat betreft de samenhang tussen het christelijk geloof en de opvattingen in andere domeinen worden verschillende tendenties zichtbaar. Enerzijds is de samenhang van christelijk geloof met economisch conservatisme en maatschappijkritiek verdwenen – hetgeen als een vorm van fragmentering is op te vatten. Anderzijds is de samenhang in de culturele sfeer van waarden en normen, onder meer rond huwelijk en gezin, duidelijk

herkenbaar gebleven; hier is dus van fragmentering geen sprake.

Uit dit laatste voorbeeld blijkt dat de auteurs ook een open oog hebben behouden voor het optreden van tegenbewegingen. Opvallend in dit verband is de conclusie dat er in de jongste geboortecohorten gesproken moet worden van een restauratie van traditioneel-burgerlijke waardepatronen. Voor deze jongste groep Nederlanders representeren huwelijk en gezin de hoogste waarde, maar deze gaat gepaard aan een sterke mate van hedonisme en maatschappijkritiek. 'Wij constateren (...) een combinatie van burgerlijkheid met een sterke oriëntatie op hedonisme en maatschappijhervorming', zo concluderen de auteurs. Mij verbaast deze bevinding niet echt. Ik denk bovendien dat er geen conflict is met de individualiseringshypothese, als we de motivering van deze jongeren in de beschouwing betrekken: jongeren maken de keuze voor huwelijk en gezin niet als vanzelfsprekendheid en evenmin omdat kerk, familie en lokale gemeenschap dat van hen zouden verwachten. Anders dan voor de jaren zestig maken jongeren hun keuzen in de primaire leefsfeer op basis van eigen voorkeuren en bepalen zij zelf de vorm waarin zij hun relatie willen beleven. Het is in deze redenering niet juist om van 'restauratie' te spreken. Individualisering blijkt een complex proces te zijn, dat weliswaar effecten heeft in alle domeinen van de samenleving, maar dat een uiterst wisselend verloop kent. Individualisering treedt niet in alle domeinen tegelijkertijd op; er zijn tempoverschillen, met inhaal- en vertragingseffecten; en het is een gedifferentieerd proces, in die zin dat er trendsetters en trendvolgers zijn. Bovendien zijn er steeds ook de genoemde tegenbewegingen, alleen al doordat elke actie haar reac-

tie oproept: individualisering die in de ogen van bepaalde bevolkingsgroepen dreigt door te slaan, roept verzet op en een zoeken naar alternatieven. Toch heeft het proces van individualisering in de westerse samenleving erg veel weg van een mammoettanker, die sterk op koers ligt en zich daar moeilijk van af laat brengen.

P.A.M. van den Akker

Bock, B.B.

Tegelijkertijd en tussendoor. Gender, plattelandsontwikkeling en interactief beleid

Studies van Landbouw en Platteland 32.
Wageningen: Circle for Rural European
Studies, 2002, 216 pp.
ISBN 90-6754-665-8

Het proefschrift *Tegelijkertijd en tussendoor* waarop ruraal-sociologe Bettina Bock in april 2002 aan de Universiteit van Wageningen promoveerde, is op het eerste gezicht een interessante studie. Bock stelt zich ten doel 'het specifieke karakter van de participatie van vrouwen in de ontwikkeling van het platteland te verklaren' (p. 15) en na te gaan in hoeverre en op welke wijze het proces van plattelandsontwikkeling 'gendergeladen' is (p. 11). Vrouwen, zo constateert Bock, zijn belangrijke dragers van de sociale en economische revitalisering van het platteland, maar zijn tegelijkertijd, en opmerkelijk genoeg, slechts in zeer geringe mate betrokken bij het beleid en het politieke proces met betrekking tot plattelandsontwikkeling. Plattelandsontwikkeling (ook wel plattelandsvernieuwing genoemd) is in dezen te

omschrijven als een model van endogene regionale ontwikkeling waarin initiatieven van bewoners en lokale ondernemers om het platteland te revitaliseren, alsmede de participatie in en de betrokkenheid bij de totstandkoming van plattelandsbeleid door deze bewoners en ondernemers centraal staan. Kenmerkend voor een dergelijke 'bottom-up'-benadering van regionale ontwikkeling zijn de inzet van lokale hulpbronnen en een stapsgewijze ontwikkeling van sociale en economische initiatieven; dit alles bevordert door een stimulerend en randvoorwaarden-scheppend overheidsbeleid.

In dat licht bezien is Bocks observatie interessant. Want waarom nemen plattelandsvrouwen wel actief deel aan praktische initiatieven gericht op de ontwikkeling van het platteland, maar nemen ze nauwelijks deel aan de politieke besluitvorming over het plattelandsbeleid en maken ze nauwelijks gebruik van beleidsinstrumenten (zoals subsidie-regelingen) die vernieuwende initiatieven trachten te stimuleren?

Bock zoekt de verklaring hiervoor in twee richtingen. Ten eerste in het beleid, dat wellicht niet aansluit op de specifieke hulpbronnen van vrouwen. Ten tweede in de specifieke wijze waarop vrouwen participeren in hun sociale context. De verklaringen redeneren twee verschillende richtingen op, maar hebben met elkaar gemeen dat ze uitgaan van de suggestie dat de restricties, hulpbronnen, aanpak en werkwijze van vrouwen fundamenteel verschilt van die van mannen.

En daar zit hem precies de achilleshiel van het proefschrift, want Bock weet dit intuïtief gezien misschien aannemelijke uitgangspunt nergens hard te maken, niet in haar theoretische hoofdstukken, en al helemaal niet op basis van haar empirische studie. Die is daar-

voor dan ook niet geschikt, aangezien Bock uitsluitend onderzoek heeft gedaan onder plattelandsvrouwen, en daarmee een vergelijking met de aanpak en werkwijze van mannelijke ondernemers en initiatiefnemers onmogelijk maakt. Voor de lezer is dat uiterst onbevredigend.

Bocks studie kent nog een bezwaar. Bock spreekt in haar proefschrift weliswaar consequent over plattelandsvrouwen, maar haar empirische materiaal is vooral ontleend aan ervaringen van agrarische vrouwen, initiatiefrijke en ondernemende vrouwen van agrarische bedrijfshoofden die, naast hun taken op het bedrijf en in het gezin, een zelfstandig bedrijf naast het agrarische bedrijf runnen, een baan buitenshuis hebben, of zich op vrijwillige basis inzetten voor de lokale gemeenschap. Mijn bezwaar hierbij is tweeledig. Ten eerste reflecteert de keuze voor juist deze groep vrouwen het grote (Wageningse) misverstand dat plattelandsontwikkeling een proces is dat vooral wordt gedreven vanuit de agrarische sector. Ten tweede, en belangrijker, kan deze groep vrouwen niet bepaald representatief voor alle plattelandsvrouwen worden genoemd. Daarvoor is hun sociale en economische context, als vrouw op een agrarisch bedrijf, met specifieke taken, rollen, beperkingen en hulpbronnen te zeer afwijkend van die van overige plattelandsvrouwen. Hoewel de onderzoeksresultaten zeer interessant en (beleids-)relevant zijn, zeker waar het de vrij vernietigende conclusies met betrekking tot de interactiviteit van het plattelandsvernieuwingsbeleid betreft, is de groep respondenten te zeer afwijkend om uitspraken te doen over de vermeende specifieke aanpak, werkwijze, restricties en hulpbronnen van vrouwen in het algemeen. Bocks centrale

vraagstelling blijft dan ook verre van beantwoord.

Het proefschrift van Bock is exemplarisch voor de tweeslachtigheid (en dit is geen flauwe woordspeling) die vele *gender*-studies kenmerkt. Enerzijds is het de zwakte van vele van dergelijke studies dat ze zich, simpel gezegd, richten op de verklaringskracht van slechts één, en ook nog eens dichotome, variabele: man-vrouw-verschillen worden uitgegroot, terwijl verschillen tussen vrouwen onderling (of mannen onderling) worden genegeerd. Andere verklaringen voor geconstateerde maatschappelijke verschijnselen worden buiten de analyse gehouden of op zijn minst als minder relevant terzijde geschoven. Anderzijds is het juist deze eenzijdige gerichtheid op gender-verschillen die een verhelderend en nieuw perspectief kan bieden op bestaande sociale verhoudingen, '*social practices*' en institutionele arrangementen.

Ook Bocks studie opent de ogen, maar leidt tegelijkertijd tot gefronste wenkbrauwen. Als gender-studie is het een gemiste kans, aangezien haar methodologie niet aansluit bij haar onderzoeksvragen. In dit verband kan veel beter worden verwezen naar de vergelijkbare studie van de Britse sociaal-geografe Jo Little (2002). Maar voor sociologen, geografen, planologen en bestuurskundigen die zijn geïnteresseerd in interactief beleid en/of plattelandsontwikkeling, is dit vlot geschreven en heerlijk beknopte proefschrift zeker de moeite waard.

Little, J. (2002). *Gender and rural geography. Identity, sexuality and power in the countryside*. Harlow: Prentice Hall.

Frank van Dam